

Faktivigu on raamatus teisigi, kuid retsenseerija ei soovi ülevaadet raamatust vigade ja eksimuste lainesse uputada. Soovisin vaid tähelepanu juhtida asjaolule, et sugugi mitte kõik selle teose lehekülgedele trükitust ei ole usaldusväärne ja kasutada tuleb seda ettevaatlikult.

Omaette probleem on Weiss-Wendti "Ehitusmäälestiste register" (lk 216–219). Nähtavasti ei ole noorel mehel ettekujutust, mis see "ehitusmäälestis" üleüldse on. Ta paigutab sellesse majad, mis aga ei ole mälestistena nimistusse üldse kantud – ei enne sõda, ei pärast sõda ega ka praegu. Jälle on tegemist autori suvalise valikuga, jälle põhimõttel "meeldib – ei meeldi". See aga ajab lugeja (huvilise) segadusse ning ta võib hakata sellele materjali toetudes seda ametliku dokumendina käsitama. Paari näitena saab siin tuua, et nimistusse pole teiste bastionide seas kantud Kristervalli (ja miks ka mitte Kuningavalli veel tema restaureeritava kujul), sedasama juba mainitud Grigorjevi pärijate kirjastust-trükikoda ja eriti paljusid Kreenholmi suurt väärtust omavaid ehitisi: 1913. aastal ehitatud haiglat, vana sünnitusmaja, kolme punasest tellisest ja kaht puidust meistritemaja, direktor Showcrossi elamut, kahe asedirektori maja, direktori uut maja, pritsimaja, vana ja uut juhatusehoonet jne. Vanalinnas ei ole mainitud vaekoda ja muidki hooned, samas aga on "mälestiste" ritta paigutatud hooned, mis vaevalt seda väärivad.

Seega tuleb tunnistada "Must-valge linna fotokataloog" huvitavaks trükiseks, mis aga kuidagi kataloogi nime kanda ei tohiks. Selle autor on teinud suure töö, kuid jätnud sponsoritele antud lootused täitmata. Ettevalmistava ja provisoorse teosena on raamatul siiski väärtus, nii et tema baasil võiks ehk tulevikus koostada tõelise teadusliku kataloogi, sest skelett selleks on nüüd olemas.

Jevgeni Kaljundi 

NOVAATORLIK UURIMUS BALTISAKSA AADLI SOTSIAALAJALOOST

Heide W. Whelan, *Adapting to Modernity: Family, Caste and Capitalism among the Baltic German Nobility*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 1999 (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, Band 22). 387 lk.

Baltisaksa regionaalhistoriograafia on üks rikkalikumaid nii Venemaa kui ka Saksamaa mastaabis, kuid siin on domineerinud eelkõige poliitiline vaatenurk, põhjalikumaid sotsiaalajaloolisi käsitlusi on suhteliselt vähe. Ühe hilisema aja esindusliku ma teosena sellest vallast võiks nimetada paari aasta eest ilmunud Wilfried Schlau koostatud artiklikogumikku baltisakslaste sotsiaalajaloost.¹ Kuna just aadel jääb nimetatud teoses nõrgalt esindatuks, siis täidab saksa päritolu ameerika ajaloolase Heide W. Whelani uurimus ühe olulise lõnga.

Whelani monograafia keskpunktiks on kaks vastastikku sõltuvat institutsiooni: seisus ja perekond. Ühtlasi püüab ta anda näidisuurimuse baltisaksa aadli vastusest pealetungiva industriaalühiskonna moderniseerimisväljakutsesele ja vaadelda baltisaksa aadlit Euroopa aadli ja tema perekonna ajaloo kontekstis. Ajaliselt keskendub ta peamiselt 19. sajandile, käsitledes põgusamalt ka 18. sajandit ja 20. sajandi algust.

Ka temaatiliselt võiks Whelani teose jaotada kaheks: üks osa keskendub baltisaksa aadli sotsiaalpoliitilise ning majandusliku staatuse ja arengu käsitlemisele, teine vaatleb põhjalikumalt baltisaksa aadli perekonnaelu ja kasvatust. Ajaloolise sissejuhatusena annab ta ülevaate Balti erikorra, nn *Landesstaati* ja matrikliaadli lõplikust väljakujunemisest 18. sajandil. Huvipakkuv on sealjuures ameerika ajaloolase tähelepanek, et võrrelduna mitme teise Euroopa aadelkonnaga (näiteks Vestfaali ülirkonservatiivse katoliikliku aadliga) oli baltisaksa aadel tunduvalt avatum ja paindlikum. Uute liikmete, sh mitmete Vene kõrgeaadli esindajate kaasamine, oli otsustava tähendusega võimupositsiooni säilitamisel ja aitas vältida sotsiaalset degeneratsiooni. Balti rüütelkondadest kõige suurema eksklusiivsusega paistis silma Kuramaa aadel.

Baltisaksa ühiskonnas oli seisus baaskategooria, mis määras inimese koha ühiskonnas ja ka

¹ Sozialgeschichte der baltischen Deutschen, hrsg. von Wilfried Schlau. Köln, Mare Balticum: 1997.

sakslase suhtlemise sakslasega. Eesti ja läti enamusrahva seas oli baltisaksa maailm kui partikularism partikularismis. Seda baltisaksa partikularistlikku klikivaimu ei suutnud integreeriva faktorina hävitada ka Tartu ülikool, teatud kultuuriline lähenemine toimus 19. sajandi kolmandal ja neljandal kümnendil vaid aadli- ja literaadiseisuse vahel, mil literaadid võtsid omaks aadli "maneerid", aadlikud aga omandasid suurema respekti hariduse ja kultuuri ees.

Huvipakkuv on Whelani käsitlus baltisaksa aadli enesekuvandist (*Self-Image*). Aadli positsiooni aluseks oli maaomand, mis oli ekvivalentne ametikohtade omamisega seisuslikes institutsioonides. Seetõttu oli aadlil kalduvus samastada kogu maa huve oma seisuse huvidega. Ratsionaliseeritud intensiivpõllumajandust kultiveerisid vaid vähesed mõisnikud, enamik aadlist suhtus kasumitaotlejatesse põlgusega, mida väljendas levinud termin *Ackerjude*. Talurahva suhtes valitsenud paternalistlik hoiak ei olnud baltisaksa aadli eripära, vaid üldiselt omane eelkapitalistlikele ühiskondadele. Mõisniku kui talupoegade hoolitseva ja vajaduse korral ka karistava isa idealiseeritud enesekuvandi ja tegelikkuse vahel valitses suur lõhe, mis tuli ilmsiks 1840. aastate usuvahetusliikumise ajal. Baltisaksa aadlile oli veel omane lojaalsuse kultus Vene keisrikoja suhtes, kuid sealjuures säilitasid baltisakslased oma, mitte-riigisaksa ja mitte-vene identiteedi. Jäädes kultuuriliselt sakslasteks, olid nad samas uhkusega suure Vene impeeriumi osa. See idealiseeritud enesekuvand andis baltisaksa aadlile tugeva identiteedi ja eneseväärikustunde kogu 19. sajandi jooksul. Perekonna roll oli seda seisusekuvandit varasest lapsepõlvest alates oma liikmetesse juurutada.

Whelan suhtub kriitiliselt traditsioonilise baltisaksa historiograafiasse, mis vaatles Balti provintside ajalugu 19. sajandil läbi Vene tsentraliseerimispoliitika, natsionalismi ja venestuse prisma. Autori ilmseks autoriteediks uue poliitilise ajalookirjutuse alal on Gert von Pistohlkorsi tööd, paljuski toetub ta veel Edward C. Thadeni, Michael Haltzeli, Toivo Rauni ja majandusajaloos Juhan Kahki teostele, kui nimetada vaid väheseid. 19. sajandi I poolt iseloomustab Whelan kui baltisaksa aadli legaalse positsioonide tugevnemise perioodi, mil aadel viis läbi talupoegade maata vabastamise, tõrjus kõrvale immatrikuleerimata aadli maaomanike seast ja saavutas oma provintsiaalseadustiku kodifitseerimise. Ähvardava vene natsionalismi ja tsentraliseerimispuüete eest kaitseisid baltisaksa aadlit tema mõju tsaari õukonnas, paljude aadlike teenistus tähtsatel tsiviil-, sõjalisel ja õukonna ametikohtadel ning keisrite Alek-

sander I ja Nikolai I isiklik sümpaatia. Majanduslikult oli 19. sajandi esimene pool aga mõisnikele raske aeg, mil langesid põllumajandustoodete ja mõisate hinnad ning suur osa baltisaksa aadlikest sattus võlgadesse.

19. sajandi esimest poolt nimetab Whelan "perekonnakultuse" perioodiks baltisaksa ühiskonnas. Balti biedermeieri perioodile, mis kestis kauem kui Saksamaal, ulatudes 19. sajandi teise poole, on omane kõrgendatud tähelepanu perekondlikule intiimsusele ja perekonnasuhete emotsionaliseerimine. Lisaks aadlile jagasid seda mentaliteeti ka literaadid ja linnakodanluse kõrgkiht. Whelan vaatleb saksa klassitsismi ja romantismi mõjul väljakujunenud väärtusteskaalat ja rollijaotust baltisaksa aadliperekonnas, kus mehed olid pühendunud majandusele, poliitilisele ja avalikule tegevusele, naised abielule, perekonnale ja kodule. Ka baltisaksa perekonnaseaduse järgi oli abielumees vaieldamatu perekonnapea, naise eestseisja, kes haldas ka perekonna ühisvara (vaid mõnikord oli naisel omaette varandus *Sondergut*).

Kuigi ajastule oli omane romantilise armastuse kultus, arvestati baltisaksa aadliperekonnas abielu sõlmimisel ikkagi rohkem perekonna üldhuve kui noorte isiklike tundeid. Whelan kirjeldab lähemalt baltisaksa aadli "abieluturgu" 19. sajandil, kus lastel oli partneri valikul varasemate sajanditega võrreldes juba rohkem võimalusi oma initsiatiivi ilmutada, kuid ka nüüd oli nende "vaba valik" suuresti mõjutatud vanemate hoiakust. Vanemate heakskiidu määrasid partneri perekonna reputatsioon, tema tegevusala ja mitte viimases järjekorras ka varanduslik seisund. Domineerisid baltisaksa aadli siseabielud, noormehed, eriti eestimaalased, abiellusid mõnikord ka vene aadlipreilidega, baltisaksa aadlitütarde abielusid vene aadlikega tuli ette väga harva ja seda käsitati kui mesallianssi. Kuna abielu määratlesid ranged leegaalsed, sotsiaalsed ja majanduslikud parameetrid, siis ei ole üllatav, et suur osa aadlikke ei abiellunud kunagi.

Kodu ja emaduse kultus tõi kaasa ka suurema tähelepanu lastele ja uudse suhtumise laste individuaalsesse autonoomiasse ning õigustesse, mis sageli eksisteeris veel paralleelselt vanade hoiakutega. Whelan annab süstemaatilise ülevaate baltisaksa aadlaste kasvatusest ja haridusteest. Ka tema uurimusest leiab järjekordse kinnituse tõik, et esimese keelena õppisid aadlilapsed ära eesti või läti keele, mida neile õpetasid ammed ja lapsehoidjad. Saksa keel omandati korralikumalt alles pärast viiendat eluaastat, mil vanemad hakkasid oma laste kasvatamisega rohkem tegelema. Kümenda eluaasta paiku lahkes järsult sugupoole

kasvatus: poisid läksid isa ja koduõpetajate järelevalve alla, tüdrukud jäid ema ja guvernantide hoolde. Poiste jaoks oli see järsk ja sageli valuline üleminek meeste maailma, tüdrukute lapsepõlv ja noorus kulges sujuvamalt naiste maailmas, kus nad pidid omandama tulevase abielunaise ja ema rolli. Poistele tähendas nooruseiga uute võimaluste ja kogemuste faasi, mis tavaliselt kulges väljaspool kodu internaatkoolides ja seejärel Tartu ülikoolis. Paljud aadlinoored siirdusid ilma põhjalikumata haridust omandamata ka otse sõjaväkke, kuid üldiselt hakkas aadel 19. sajandi algul nii Saksamaal kui ka Baltikumis omaks võtma kodanlik-humanitaarseid väärtusi ja lähenema *Bildungsbürgertumi* ideaalidele, väärtustades kõrgemalt gümnaasiumi ja ülikooliharidust.

Omaette vaatleb Whelan muutusi baltisaksa aadli perekonnas 19. sajandi II poolel, mil tsaarivalitsuse venestamispoliitika, eestlaste ja lätlaste rahvuslik liikumine ja üldise demograafilise situatsiooni areng asetas baltisaksa aadli varasemaga võrreldes tunduvalt ebasoodsamasse situatsiooni. Aadli majanduslik ja poliitiline positsioon, kellele jäid nende mõisad, ülemvõim kohalikus omavalitsuses ja seisuslikud korporatsioonid, oli sealjuures parem kui literaatidel. Oma privileegide ja staatuse nõrgenemisele venestamisajastul reageerisid baltisakslased privaatsfääri pöördumisega. Kodu ja perekond omandas pühaduse aura ja muutus saksa rahvuse, vaimsuse ja kommete garandiks. Vene keisririigist hakkasid baltisakslased võõrduma ja keskendusid esmajoones oma Balti kodumaale. Seni vähekasutatud Heimata sai uueks märksõnaks baltisaksluse ideoloogias, mis omandas suure emotsionaalse tähenduse. Ajastule tunnuslik on baltisakslaste ajalooteadvuse järsk tõus, mis väliselt avaldus ajalooseltside liikmeskonna suures kasvus. Perekonnakultuse uuteks avaldusteks on huvi tõus genealoogia vastu (tervelt 87 baltisaksa aadliperekonnal on olemas oma perekonna kas trükitud või käsikirjaline genealoogia) ja perekonnalegatiivide asutamine, mis tugevdasid perekonnasisesid sidemeid ja abistasid perekonnaliikmeid näiteks hariduse omandamisel.

Perekonnas ja kasvatuses jätkus saksa klassikalise idealismi ja pietistliku pedagoogika (Herbart) mõju veel pool sajandit hiljem, kuid aadlaste kasvatus omandas eelnenud perioodiga võrreldes pisut vabamad vormid. Venestamispoliitika tingis, et aadlaste, eriti poiste puhul hakati rohkem kasutama vene lapsehoidjaid ja koduõpetajaid, et lapsed omandaksid valutumalt vene keele, mille valdamine oli nüüd nende hilisemal haridusteel paratamatu, sest vaid vähesed aadliperekonnad said võimaldada oma poegadele hariduse Saksamaal.

Sajandi teisel poolel leidsid aset muutused ka aadlinoormeeste studiumi iseloomus. Whelan analüüsib statistiliselt tähtsamate üliõpilaskorporatsioonide "Estonia", "Livonia" ja "Curonia" alumeid ja teeb selle põhjal huvitavaid järeldusi. Võrreldes sajandi esimese poolega hakkasid aadlikud nüüd pöörama õpingutele tõsisemat tähelepanu, mis väljendub ülikooli kraadiga lõpetanud korporantide arvu tunduvas tõus. Kui varem oli aadlike seas kõige levinum tegevusala mõisapidamine, millega kaasnesid sageli mitmed maa-ameetid seisuslikes institutsioonides, ja traditsiooniline sõjaväeline või tsiviilteenistus Vene keisririigis, siis nüüd võib täheldada kohanemist uue ajastu professionalismi nõuetega. Baltisakslaste osatähtsus Vene keisririigi teenistuses langes üldse, mis oli osaliselt tingitud ka venelaste suurenenud konkurentsivõimest, aadel aga hakkas üha enam omaks võtma elukutseid, mis varem kuulusid vaid literaatidele (arstid, loodusteadlased, professorid, insenerid, metsaülemad, ärijuhid jne). Aadli kodanlustumine tähendas varasemast kastisüsteemist kaugenemist, kuigi ka nüüd jäi traditsiooniline juurastudium ja mõisniku elukutse baltisaksa aadlike karjäärivalikus veel esimesele kohale.

Whelan on statistiliselt läbi töötanud ka baltisaksa rüütelkondade genealoogilised käsiraamatud ja esitab kokkuvõtlikke arvandeid aadli perekonnaelu kohta 18. ja 19. sajandi vältel. Ka Balti ühiskonna eliiti nuhtles laste suhteliselt kõrge suremus, mis, hoolimata meditsiini arengust 19. sajandil, märkimisväärselt ei alanenud: Whelani arvutuste põhjal suri nii 18. kui ka 19. sajandil keskmiselt 20–24% aadlastest. Suuremaid muutusi tegi seevastu läbi laste arv aadliperekondades, mis oli küll traditsiooniliselt kõrge, kuid näitas selget vähenemistendentsi: 7,9 lapselt 18. sajandi esimesel poolel langes see 4,5 lapsele 19. sajandi teisel poolel, halvendades veelgi baltisaksa eliidi juba murettekitavat demograafilist situatsiooni. Ootuspäraselt astusid mehed abiellu vanemas eas kui aadlitütred, kellele leeri läbimine tähistas ühtlasi "abielurule" jõudmist. Aadlike abiellumuse aste sõltus suuresti baltisaksa ühiskonna sotsiaalmajanduslikest arengutest. Kõige kõrgem abiellumuse aste – 79% – oli baltisaksa aadli majandusliku buumi ajal 18. sajandi II poolel, oma madalseisu saavutas see aga järgmisel poolsajandil, mil aadlitütardest abiellus vaid 62%. See statistika seletab ka tolleaegses memuaarkirjanduses sageli esineva vanatüdrukust baltisaksa tädi fenomeni, kes paremal juhul võis oma sugulaste perekonnas kaasa aidata nende laste kasvatamisele, halvemal juhul saadeti ta lihtsalt aadlidaamide pansionaati. 19. sajandi teisel poolel tõusis baltisaksa aadlike, nii

naiste kui ka meeste, abiellumuse aste jällegi. Oma osa oli sellel ka aadlike segaabiellude suurenemisel eeskätt literaatide seisuse esindajatega. Samuti muutus pisut vabamaks sugupoolte omavaheline läbikäimine ja osa aadlitütardest hakkas varasema "tädi" rolli asemel püüdlema ka mingi elukutsealase karjääri poole. Valikud olid esialgu väga piiratud, sest tuli võidelda vanemate, eelkõige isade visa eelarvamusega, kõne alla sai tulla peamiselt guvernandi/koduõpetaja, halastajaõe või kunstiniku elukutse.

Whelani ei esita oma uurimistulemusi kuivade teesidena, vaid illustreerib väiteid ohtrate tsitaatide ja iseloomulike üksikjuhtumite kirjeldamisega, mis muudab tema monograafia nauditavaks lektüüriks. Allikatena on ta kasutanud baltisaksa rikkalikku memuaarikirjandust, nii trükitud kui ka käsikirjalisi päevikuid ja kirjavahetust. Erilise põhjalikkusega on ta läbi töötanud Marburgis Herderi-Instituudis asuva Campenhausenite perekonnaarhiivi, kuid kasutanud ka Balti rüütelkondade arhiivifonde Hesseni Riigiarhiivis ning samuti rüütelkondade ja baltisaksa aadliperekondade fonde Riia ja Tartu arhiivides. Monograafia huvitavama ja uurimuslikuma osa moodustavadki baltisaksa aadli perekonnaelu, kasvatus ja mentaliteeti kirjeldavad peatükid, aadli majanduslikku ja poliitilist arengut kujutavates osades demonstreerib Whelani küll head erialase kirjanduse tundmist ja ainestiku ülevaatliku esitamise oskust, kuid toob varasemate käsitlustega võrreldes suhteliselt vähe uut.

Raamatu pealkirjas esiletõstetud teemat, baltisaksa aadli kohanemist pealetungiva industriaalühiskonna moderniseerumisprotsessidega ja aadli muutumist valitsevast seisusest majanduslikuks eliidiks 19. sajandi lõpukümnenditel, käsitleb Whelani võrdlemisi lühidalt. Kuigi paljud aadlikud ei suutnud ega soovinud kaasa minna kapitalistliku farmindusega ja eelistasid oma mõisa lihtsalt välja rentida, mis suurendas veelgi varanduslikku kihistumist aadli hulgas, kohanesid mõnedki muudatustega kiiresti ega jäänud üldisele majandusarengule jalgu. Whelani oletab, et see majanduslik edu agrarisektoris, millega Baltikum edestas kõiki teisi Vene keisririigi provintse, oli üheks oluliseks põhjuseks, miks tsaarivalitsus loobus sekkumast Balti provintside agrarikorraldusse. Kuid seesama suhteline edu takistas ühtlasi baltisaksa aadlikke nägemast külaelu probleemide tegelikku ulatust ja maksis kibedasti kätte 1905. aasta revolutsiooni ajal. Monograafia algul autori enda püstitatud ülesannet: anda oma uurimusega – mida ta käsitab kui 1905. aasta revolutsiooni eellugu – seletus küsimusele, miks 1905.–1906. aasta sündmused Balti-

kumis olid nii plahvatuslikud ja destruktiivsed, ei saa siiski pidada täiel määral täidetuks, kuna baltisaksluse ühe vastaspoole, eestlaste ja lätlaste rahvuslik liikumine ja edasine politiseerumine, jääb peaaegu täielikult tema vaatluse alt välja. Whelani teose põhiline väärtus seisneb ikkagi baltisaksa aadli perekonnaloos ja kasvatuselise metoodiliselt uudses ja selgepiirilises esituses. Põhjalik märksõnade register muudab Whelani monograafia lausa käsiraamatuks 19. sajandi baltisaksa sotsiaal- ja kultuuriajaloo orienteerumisel.

Mõnede küsitavuste ja veakeste kallal ei tahaks siiski mitte täiesti norimata jätta. Balti talupoegade 1816.–1819. aastal vabastamise aluseks ei olnud mitte selleks ajaks juba ületatud füsiokraatide majandusteooria (lk 70), vaid eelkõige majandusliku liberalismi ideed. Saksakeelsete koolide taastamist pärast 1905. aastat ei tohiks käsitleda kui osalist baltisakslaste privileegide taastamist tänuväheks nende lojaalsuse eest (lk 310), vaid tsaarivalitsuse järeleandmist demokraatlikele nõudmistele, mis tegi võimalikuks ka eestikeelsed koolid. Baltisaksa kirjaniku Eduard v. Ungern-Sternbergi memuaarid kannavad pealkirja "Erinnerungen eines alten Estländers", mitte Livländers. Ka Whelani esitatud statistika aadli arvukuse ja osakaalu kohta kogu Baltikumi rahvastikus 18. sajandi lõpul (lk 23) jääb pisut segaseks ja pealiskaudseks.

Indrek Jürjo 